

Zuzanna Topolińska*

Macedońska Akademia Nauk i Sztuk
Centrum Badawcze Lingwistyki Arealnej im. Bożidara Vidoeskiego
Skopje

Raz jeszcze o pozycji datiwu (i genetiwu) w paradygmacie semantycznym kategorii przypadku

Od lat zajmuję się semantyką przypadku. Rosła moja wiedza faktograficzna, zmieniały się teorie języka i mój do nich stosunek, ale niezmiennie pozostało moje przekonanie, że kluczową rolę odgrywa tu opozycja: ‘człowiek’, ew. ‘inne personifikowane części świata, który nas otacza’ wobec ‘nieożywionych i niepersonifikowanych części tego świata’. Jestem przekonana, że w minimalnym komunikacie językowym, tj. w propozycji, jest miejsce dla dwu uczestników [+hum], z których pierwszy, z pozycji nominatiwu, kontroluje odpowiednie zdarzenie – referenta propozycji, a drugi, z pozycji datiwu, nie ma takiej kontroli, ale jako uczestnik zdarzenia jest jego przebiegiem i skutkami bezpośrednio zainteresowany. Pozostałe pozycje „uczestników” zdarzenia zajmują wielkości [–hum], tzw. obiekt akcji sformalizowany w akuzatiwie i, ewentualnie, czynnik towarzyszący sformalizowany w instrumentalu. Relacje spacjealne lokujące dane zdarzenie w przestrzeni reprezentuje lokatiw, w wielu wariantach najczęściej zdominowany przez odpowiednie wykładniki przyimkowe.

* Zuzanna Topolińska, Professor Emeritus, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Research Center for Areal Linguistics „Božidar Vidoeski”, Skopje, North Macedonia.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3400-0303>.
e-mail: ztopolin@on.net.mk; ical.manu@gmail.com.

Przedstawiony obraz to centralna część sekwencji, którą możemy objąć pojęciem ‘semantyczny paradygmat przypadku’. Składają się na niego przypadki adwerbalne, tj. implikowane przez konstytutywny predykat danej propozycji, lub – jak w wypadku lokatiwu – przez sam fakt, że nasze zdarzenie – jak i całe nasze życie – odbywa się w przestrzeni¹. Nie należy do tej sekwencji genetiw – przypadek notorycznie adnominalny. Nie należy tu również wokatyw – przypadek „deontyczny” – wzywający „osobę/osoby drugie” do udziału w akcie komunikacji, a także zapewne w aktywnościach nadawcy apelu.

Jak z tego wynika, semantyczny paradygmat przypadku rozumiem jako uporządkowany zbiór wartości semantycznych, które przedstawiają odpowiednio dominujące, konstytutywne części struktury semantycznej jednostek informacji kryjących się za formami przypadku reprezentującymi je na powierzchni tekstu.

Przedstawiony, „czysty na oko”, podział komplikuje fakt, że dystrybucja form nie zawsze pokrywa się z dystrybucją ich ról semantycznych². Za koronny przykład takiej sytuacji może posłużyć rosyjska konstrukcja typu *у меня есть*, która pokrywa znaczną część pola semantycznego relacji posesywnej kojarzonej prymarnie z genetiwem, a w paradygmacie formalnym realizuje się jako relacja spacja, tj. lokatywna. Inny przykład to „posesywny datiw” jak staropolska *Bogurodzica* czy zidiomatyzowana *matka dzieciom* itp. Innymi słowy, rola semantyczna danego stosunku przypadkowego jest zapisana w strukturze semantycznej konstytutywnego predykatu danej propozycji i implikuje obecność w tekście odpowiedniej formy przypadkowej; jednak z biegiem czasu, obok konstancy – którą w wypadku genetiwu jest ‘possessor’, a w wypadku datiwu ‘drugi człowiek – uczestnik zdarzenia’ – forma taka wypracowuje wtórne warianty semantyczne, najczęściej motywowane pragmatyką użyć w konkretnej sytuacji i/lub w konkretnym tekście.

Postaram się w tym artykule – opierając się na dokumentacji macedońskiej, a w pewnej mierze i starocerkiewnosłowiańskiej – zrekonstruować historię wspomnianej wyżej konkurencji datiwu z genetiwem i wyjaśnić odmienny zakres tej konkurencji w polszczyźnie z jednej strony i we współczesnym języku macedońskim z drugiej. Posłużę się w tym celu analizą syntaktyczną prymarnie użytych³ datywnych klityk zaimków osobowych. Obok wysokiej hierarchii kategorii gramatycznej osoby wśród innych kategorii tak zdania, jak i grupy imiennej zdecydował o tym wyborze fakt – skądinąd, jak sądzę, z tą wysoką hierarchią związany

¹ Automatycznie chciałoby się dodać „i w czasie”, jednak informacja temporalna nie ma bezpośrednich powiązań z problematyką przypadku.

² Posługuję się tu terminologią Ch. F i l l m o r e’a (1968).

³ Pod „prymarnie użyte” rozumiem klityki pierwszej i drugiej osoby, których referentami są uczestnicy sytuacji mówienia, ewentualnie i klityki osób trzecich, o których w tej sytuacji mowa.

– że macedońskie zaimki osobowe, w odróżnieniu od większości rzeczowników, do dziś dnia zachowały ograniczoną zdolność odmiany przez przypadki, konkretnie datiw i/lub akuzatyw. Co więcej, poza ową większością rzeczowników znajduje się charakterystyczna i bliska referencyjnie zaimkom osobowym grupa: *nomina propria* (por. Видоески 1999) i – co pod jeszcze jednym ważnym względem wiąże te dwie grupy jednostek semantycznych – *nomina propria*, podobnie jak zaimki osobowe, wykształciły formy dzierżawcze. Wprawdzie owa odmiana przez przypadki we współczesnym macedońskim języku standardowym należy już praktycznie do przeszłości, a w dialektach utrzymuje się jedynie reliktowo, wprawdzie te dzierżawcze formy przymiotnikowe imion własnych:

- a) w polszczyźnie pojawiają się dziś kolokwialnie w kontaktach w ramach niewielkich zaprzyjaźnionych grup rozmówców i derywowane są – co podkreśla ich kolokwialny charakter – przede wszystkim od hipokoristików (por. syntagmy jak *Staszkowe narzekania*, *Olgina filipika* itp., por. i zidiomatyzowaną *stolicę Piotrową*);
- b) w języku macedońskim również (w konkurencji z genetiwem, tj. z konstrukcją kontrolowaną przez przyimek *на*) funkcjonują w zasadzie na poziomie kolokwialnym,

jednak sam fakt, że słowiański kompleks dialektalny w swoim czasie w przeszłości takie formy wykształcił, świadczy o bliskim pokrewieństwie semantycznym nazw własnych i zaimków osobowych, które – na co jednoznacznie wskazuje ich grecka i łacińska etymologia: *pro nomen* – używane są „zamiast imienia”⁴.

Po tym przydługim wyjaśnieniu wypada jeszcze wspomnieć, że o moim wyborze klityk datywnych jako kluczowego wykładnika związku datiwu z genetiwem zadecydował również fakt, że – co dokumentują analizowane w dalszym tekście przykłady – praktycznie tzw. klityka datywna w języku macedońskim obsługuje obie te role semantyczne; tak np. emfaticznie wzmocniona syntagma *majka mi* przybiera postać *majka mi moja* itp.

Szczegółową analizę semantycznie-funkcjonalną polskiego datiwu przeprowadziła w swoim czasie Anna Wierzbicka (1986). Powołując się na własne starsze prace, Wierzbicka stwierdza, że „...a case has one core meaning, on the basis of which it can be identified cross-linguistically ... and a language-specific set of other, related meanings, which have to be specified in the grammatical description of a given language...” (op. cit. 386). W dalszym ciągu swego tekstu i dla celu, które sobie w tym tekście postawiła, Wierzbicka stwierdza, że „...dative can be identified as the case used to designate the recipient in sentences of GIVING in Indo-European languages such as Latin, Russian or German” i zastrzega się: „...This

⁴ Żywa w nomenklaturze słowiańskiej interpretacja, że zaimki używane są „zamiast rzeczowników” to nieporozumienie wynika z dwuznaczności łacińskiego zwrotu *pro nomen*.

is not to say that in ANY given language the case of the recipient will be regarded as dative...” (ibidem).

Wydaje mi się, że termin *recipient* ‘odbiorca, adresat (gestu wykonanego przez „pierwszego człowieka – uczestnika zdarzenia”, który to zdarzenie kontroluje)’ idealnie mieści się w proponowanym przeze mnie określeniu ‘drugi człowiek – uczestnik zdarzenia, który tego zdarzenia nie kontroluje’. Nie przekreśla to jego roli w zdarzeniach, których nie kontroluje człowiek, tj. w zdarzeniach kontrolowanych poprzez siły przyrody, czy też – psychologiczne i/lub fizjologiczne – reakcje organizmu człowieka uczestnika, tj. *ex definitione* ‘drugiego człowieka’. Odpowiada to, ogólnie biorąc, klasyfikacji, którą Wierzbicka wprowadza, systematyzując warianty semantyczne polskiego datiwu, tj. „Polish dative with external causes” vs „Datives without external causes” (op. cit. 388–19).

Poniżej przedstawiam zapowiedziane macedońskie przykłady konstrukcji z klityką datywną i ich odpowiedniki we współczesnej polszczyźnie⁵.

I. Pierwsza grupa obejmuje konstrukcje, w których klityka datywna jest ewidentnym wykładnikiem relacji posesywnej.

- (1) *Манџија ми е од покојниот.* ~ *Moja sutanna pochodzi od zmarłego.*
- (2) *Тој човек ми е мене пријател.* ~ *Ten człowiek jest moim przyjacielem.*
- (3) *Совеста ми е чиста.* ~ *Moje sumienie jest czyste.*
- (4) *Нели мојата жена Сидора ти е внука?* ~ *Przecież moja żona Sidora jest twoją bratanicą?*
- (5) *Пријателот ти е роднина кого сам си го одбираш.* ~ *Przyjaciół jest twoim krewnym, którego sam sobie wybierasz.*
- (6) *Имотот му е доволен, чедата здрава...* ~ *Majątek ma wystarczający, dzieci zdrowe ...; ew.: (Jego) majątek mi wystarcza, dzieci ma zdrowe...*
- (7) *Цел свет братски куќа ни е ...* ~ *Cały braterski świat jest naszym domem...*
- (8) *... на сите тревата ни е прва одежда ...* ~ *... wszystkim nam trawa jest naszym pierwszym odzieniem ...*
- (9) *Каде ти е книгата?* ~ *Gdzie masz książkę? / Gdzie jest twoja książka?*

Zgodnie z zapowiedzią zebrane w tej grupie przykłady pokazują macedońską klitykę datywną jako wykładnik relacji posesywnej. Staralam się tak je selekcjonować, żeby pokazać wielorakość formalną odpowiednich konstrukcji polskich. Dodatkowego komentarza wymaga przykład (6), gdzie po polskiej stronie pojawia się notoryczny genetiw osoby trzeciej *jego*, por. i *femininum jej*. Daje nam to okazję, aby przypomnieć, że języki południowosłowiańskie, wśród nich ma-

⁵ Przykłady macedońskie pochodzą z korpusu, na który składa się 300 najwybitniejszych pozycji macedońskiej prozy literackiej; za dostarczenie mi tych przykładów dziękuję dr Angelinie Pančewskiej.

cedoński, stosunkowo wcześniej wypracowały – w miejsce genetiwu – przymiotnikowy zaimek dzierżawczy dla osoby trzeciej, w wersji macedońskiej *негов* m, *нејзин* f, pl *нивни*, a więc raz jeszcze alternatywą dla relacji posesywnej okazuje się przymiotnik „dzierżawczy”⁶.

II. Druga grupa przykładów obejmuje konstrukcję, w których brak pierwszego człowieka, a drugi człowiek podlega świadomym lub nieświadomym reakcjom własnego organizmu.

- (10) *Жал ми е ..., многу ми е жал ...* ~ *Żal mi, bardzo mi żal ...*
- (11) *Гажле ми е мене!* (konstrukcja zidiomatyzowana) ~ *To nie moje zmartwienie!*
- (12) *Утеха ќе ми е ...* ~ *Pocieszeniem będzie dla mnie ...*
- (13) *Чест ми е ...* ~ *To dla mnie zaszczyt ...*
- (14) *Мене ми е страв ...* ~ *Boję się ... / Strach mnie obleciał ...*
- (15) *Сеедно ми е ...* ~ *Obojętne mi jest ...*
- (16) *Толку ми е убаво со тебе ...* ~ *Tak mi jest dobrze z tobą ...*
- (17) *... на мене ми е непријатно ...* ~ *ale mnie jest nieprzyjemnie ...*
- (18) *Драго ми е ...* ~ *Miło mi ...*
- (19) *Досадно ми е ...* ~ *Nudzi mi się ...*
- (20) *Ми студи.* ~ *Zimno mi.*
- (21) *Што ти е?* ~ *Co ci jest?*

Nie znajduję macedońskiego przykładu dla należącej do tej grupy konstrukcji z tzw. *dativus ethicus*, por. pol. *Wielkie mi osiągnięcie! A to ci heca!* itp.

Podobnie jak w pierwszej, również w tej grupie przykładów uderza odchodzenie polszczyzny od konstrukcji z klityką datywną. Te, które się utrzymują, mają długie korzenie w języku. Im głębiej w przeszłość, tym ich więcej. Należą one niewątpliwie do dziedzictwa cyrylometodyjskiego.

Jak łatwo zauważyć, brak wśród moich przykładów dwu grup skądinąd typowych:

- a) konstrukcji z rekcją datywną, obecnych – choć w nieco różnym zakresie – w obu językach, typ: *dałem ci ..., powiedziałeś mi ...* itp.;
- b) typowych dla macedońskiej konstrukcji referencyjnie identyfikujących typu: *МУ се обрати на Јане ..., Ы подадов леб на Ана* itp., gdzie klityka datywna jest gramatycznym eksponentem rodzajnika, czyli „deklinacji określonej”.

Konstrukcje pod a) i b) nie wnoszą nowej informacji do rozpatrywanej tu problematyki na relacji Dat ~ Gen.

⁶ Notabene podobne formy dzierżawcze wypracowały niektóre północnosłowiańskie systemy zaimkowe (por. Stieber 1989: 153).

Sumując dotychczasowe rozważania i sugestie zawarte w przytoczonych przykładach odmiennej strefy użyć starej klityki datywnej we współczesnym języku macedońskim z jednej i we współczesnej polszczyźnie z drugiej strony, wypada stwierdzić, że:

- język macedoński niewątpliwie prezentuje stan starszy, czemu sprzyjał między innymi fakt wielowiekowego przekazywania tego języka z pokolenia na pokolenie przede wszystkim dzięki komunikacji ustnej;
- w języku macedońskim do dziś podstawowym eksponentem gramatycznym tak stosunku przypadkowego natywnego, jak i genetywnego jest przyimek *na*. Nie sposób w tym związku nie wspomnieć, że współczesne słowniki języka polskiego (wprawdzie z kwalifikatorem *arch.*) obok przyimka *na* zawierają hasło *na*, traktując tę formę jako partykułę. W wielkim słowniku polsko-serbskim (ПСР 1999, s. 1115) przekład serbski brzmi: *узму!*, tj. ‘weź!’; trudno budować na tym fakcie teorię, jednak niewątpliwie „daje on do myślenia”.
- co do proponowanej tu interpretacji semantycznej relacji Dat ~ Gen, to wydaje się, że w pojęciu ‘drugi człowiek – zainteresowany uczestnik zdarzenia’ mieści się bez problemów zarówno mój ‘adresat’ czy ‘recipient’ Wierzbickiej, jak i genetywny ‘possessor’. Na powierzchni tekstu różni ich zasadniczo dystrybucja syntaktyczna: adresat to relacja adwerbalna, possessor – adnominalna. I nic w tym dziwnego, adresat to relacja dynamiczna, aktualna, statyczny possessor niewątpliwie był recipientem swego stanu posiadania w przeszłości.

Literatura

- Fillmore Ch. J., 1968, *The Case for Case, Form and Meaning in Language*, s. 21–294.
- Stieber Z., 1989, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa: PWN.
- Wierzbicka A., 1986, *The Meaning of a Case: A Study of Polish Dative*, [w:] *Case in Slavic*, ed. R. D. Brecht, J. S. Levine, Slavica Publishers, Columbus, Ohio, pp. 386–426.
- Видоески Б., 1999, *Диалектите на македонскиот јазик*, т. 3: *Формите не заменките*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- ПСР 1999, *Польско-српски речник*, САНУ, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

References

- Fillmore Ch. J., 1968, *The Case for Case, Form and Meaning in Language*, s. 21–294.
- PSR, 1999, *Poljsko-srpski rečnik*, SANU, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stieber Z., 1989, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa: PWN.
- Vidoeski B., 1999, *Dialektite na makedonski jazik*, vol. 3: *Formite na zamenkite*, Skopje, Makedonska akademija na naukite i umetnostite.
- Wierzbicka A., 1986, *The Meaning of a Case: A Study of Polish Dative*, [in:] *Case in Slavic*, ed. R. D. Brecht, J. S. Levine, Slavica Publishers, Columbus, Ohio, pp. 386–426.

Summary

Once more on the position of dative (and genitive) in the semantic paradigme of the category of case

The author presents the thesis that the referent of the dative noun phrase is ‘a second human participant’ of the event – referent of the proposition in question. The same applies to the referent of the genitive noun phrase. The two constructions differ only in their syntactic distribution – dative is an adverbial case, while genitive is adnominal, which is the result of their semantic roles – ‘recipient’ for dative and ‘possessor’ for genitive.

Keywords: anthropocentrism, opposition [+/- hum] vs. [-/+ hum], semantic case, semantic paradigm.